

УДК: 327(497.2):327.51

© Іван Осадца
(м. Чернівці)**ВПЛИВ ЧЛЕНСТВА В НАТО НА КОЛИШНІ КОМУНІСТИЧНІ КРАЇНИ****(на прикладі Республіки Болгарія)**

У статті охарактеризовано вплив членства в НАТО на колишні комуністичні країни. Автор проаналізував на прикладі Республіки Болгарія зміни, що відбулися в постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи, напередодні та після вступу країн в Північноатлантичне співтовариство. Також, в даному дослідженні показано, що завдяки вступу в НАТО, оборонна стратегія Болгарії останніх років базується на принципах Альянсу, які допомагають країні ставати на нові рейки політичного лідерства у регіоні, модернізації військової галузі, економічного та політичного росту країни. Серпнева російсько-грузинська війна 2008 р., анексія Криму 2014 р. та сьогоднішня війна на Донбасі спровокували важливі дискусії на політичному та технологічному рівні щодо ефективності функціонування НАТО у швидкозмінному світі та перспективи подальшого розширення на Схід.

Ключові слова: НАТО, комуністична країна, членство, зміни, переваги, військова інфраструктура держави, безпека країни, економічний ріст.

Ivan Osadtsa. Impact of NATO membership to ex-communist countries (for example, Bulgaria).

The article describes the impact of NATO membership to ex-communist countries. The author analyzed the example of Bulgaria changes in post-socialist countries of Central and Eastern Europe before and after the country's accession to the North Atlantic community. Also, this study shows that through NATO membership, Bulgaria defensive strategy of recent years based on the principles of the Alliance to help the country become the new rails political leadership in the region, the military modernization of industry, economic and political growth of the country. The August Russian-Georgian war in 2008, the annexation of the Crimean War in 2014 and today the Donbass provoked important debate at political and technological level about the efficiency of NATO's rapidly changing world and the prospect of further enlargement.

Keywords: NATO, communist country, membership changes, benefits, military infrastructure of the state, security, economic growth.

Іван Осадца. Влияние членства в НАТО на бывшие коммунистические страны (на примере Республики Болгария). В статье охарактеризовано влияние членства в НАТО на бывшие коммунистические страны. Автор проанализировал на примере Республики Болгария изменения в постсоциалистических странах Центральной и Восточной Европы, накануне и после вступления стран в Североатлантическое сообщество. Также, в данном исследовании показано, что благодаря вступлению в НАТО, оборонная стратегия Болгарии последних лет базируется на принципах Альянса, которые помогают стране становиться на новые рельсы политического лидерства в регионе, модернизации военной отрас-

ли, экономического и политического роста страны. Августовская российско-грузинская война 2008, аннексия Крыма 2014 р. и сегодняшняя война на Донбассе спровоцировали важные дискуссии на политическом и технологическом уровне по эффективности функционирования НАТО в быстромеменяющемся мире и перспективы дальнейшего расширения на Восток.

Ключевые слова: НАТО, коммунистическая страна, членство, изменения, преимущества, военная инфраструктура государства, безопасность страны, экономический рост.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним з можливих варіантів виходу України з війни на Донбасі деякі експерти вважають вступ нашої держави до системи колективної безпеки НАТО. Таку думку останнім часом почали підтримувати і провідні українські політики, такі як президент П. Порошенко, Секретар Ради національної безпеки і оборони України О. Турчинов та інші.

Україна разом з великою кількістю східноєвропейських країн отримала незалежність наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. після розпаду СРСР та краху тоталітарних режимів у цьому регіоні. Розпуск Організації Варшавського Договору створив для колишніх її членів складні проблеми. Утворився вакуум безпеки в регіоні, а разом із цим виникла потреба вироблення стратегії національної безпеки для кожної країни зокрема.

Основна маса цих країн на початку 2000-х змогла вступити в НАТО. Однією з таких країн була Республіка Болгарія (РБ). Ставлення НАТО до прийому нових членів із посткомуністичних країн, що претендували на членство в організації, були різними. Вказані країни розраховували вступом до НАТО забезпечити собі і всьому регіону сприятливі політичні, а в перспективі і економічні умови розвитку¹. Таким чином, набуває актуальності питання дослідження переваг членства Болгарії в Північноатлантичному Альянсі в контексті можливого досвіду для України.

Питаннями впливу членства в НАТО колишніми комуністичними країнами займалися як закордонні так і вітчизняні науковці. Всі вони вказують на переважно позитивні моменти членства всіх без виключення нових країн-членів НАТО, колишніх комуністичних держав. Переважно цей позитивний вплив виявляється в економічному зростанні країн, військовій трансформації, припливу закордонних інвестицій тощо. Аналогічні процеси, на думку всіх аналітиків та науковців, які активно описують дану проблематику, спостерігаються і в Республіці Болгарія.

Метою даного дослідження є вивчення впливу членства в НАТО колишніх комуністичних країн, а конкретніше Республіки Болгарія.

Останні дослідження і публікації. Серед дослідників запропонованої теми окремо варто виділити роботи болгарських науковців. Зокрема, найбільш ґрунтовними є праці І. Баєвої, Г. Карасімеєнова, Т. Обретенової. А серед українських вчених варто виділити роботи працівників Інституту Євро-Атлантичного співробітництва України на чолі з такими відомими авторами як О. Гарань та О. Палій. Даний Інститут спільно з двома болгарськими партнерами, а саме Інститутом політичних та юридичних досліджень і Болгарською школою політики підготували видання, присвячено безпосередньо питання переваг членства Болгарії в Північноатлантичному Альянсі та можливого вступу до НАТО України.

Активно вивчають болгарську проблематику одеські науковці на чолі з професором, доктором політичних наук Міловою М.І. Солідна група болгаристів сформувалася в Чернівецькому національному університеті на чолі з професором, доктором політичних наук Бурдяк В.І. Всі українські науковці відзначають важливість вступу всіх посткомуністичних країн в НАТО. Це стало поштовхом для цих країн на шляху реформування і подальшої інтеграції в ЄС. Аналогічний шлях пройшла і Болгарія, яка спочатку подала заявку на вступ в НАТО, а після декількох років членства в Альянсі зуміла завершити процес інтеграції в Європейський Союз.

Виклад основного матеріалу дослідження. Шлях Болгарії до Європейського Союзу та НАТО був досить різноплановим в історичному контексті. Після зміни політичного режиму у 1989 році, яка розпочала перехід до демократії у Болгарії, шлях до ЄС отримав підтримку основних політичних партій. Наприкінці 1990 р. Великі Народні збори Республіки Болгарія оголосили доленосне для країни рішення, а саме прийняту постанову, якою було проголошено бажання країни взяти рівноправну участь у житті європейської спільноти, а 1 жовтня 1991 р. ЄС прийняв рішення про започаткування переговорів із підписання з РБ Угоди про асоціацію². На Мадридському ж саміті в липні 1997 р. члени Альянсу знову підкреслили, що НАТО залишається Організацією, відкритою для вступу нових членів згідно із Статтею 10 Північноатлантичного договору, і що він продовжуватиме запрошувати нових членів, які спроможні втілювати в життя принципи Договору та робити свій внесок у безпеку євроатлантичного регіону³. Стратегія Заходу, спрямована на розширення НАТО, була підтверджена підсумковим комюніке Бухарестського саміту Альянсу від 3 квітня 2008 р., яким було визнано, що Україна в майбутньому стане членом НАТО. Це сталося попри всі нюанси, пов'язані з позицією Німеччини та Франції на Бухарестському саміті НАТО. В подальшому керівники Північноатлантичного договору ще неодноразово говорили про подальше розширення та можливість вступу в Альянс країн зі Східної Європи.

По відношенню до членства Болгарії в ЄС та НАТО у болгарському суспільстві завжди існував

консенсус, що не спостерігався в Україні за всі 23 останні роки. Дану ідею з самого початку підтримували всі болгарари. В роки застою та демократичних змін уряди змінювалися, але пріоритети болгарської зовнішньої політики залишалися незмінними – членство в НАТО та ЄС⁴.

Спочатку ЄС та НАТО виглядали для болгар як дещо безкрайньо далеке, як деяка “земля обітована”, де болгарари все-таки непрошені гості. Причиною цьому є відчуття неповноцінності, а також факт, що роками Болгарія була ізольованою від розвинених європейських країн⁵.

Внаслідок політичних змін 1997 р., коли, після невдалого керівництва соціалістичний змінив уряд демократичних сил, ідеї про членство в НАТО і ЄС перетворились в більш реальну і досяжну мету для болгар. З того часу в болгарському суспільстві продовжують переважати позитивні настрої відносно європейського і євроатлантичного майбутнього Болгарії⁶. Різні уряди країни, різні політичні партії поступово прокладали шлях країни в євроатлантичні структури. У 90-х рр. ХХ ст. до влади почергово приходили Болгарська соціалістична партія (БСП), та її основний політичний конкурент – Союз демократичних сил (СДС)⁷. Саме однією з найуспішніших сфер діяльності уряду І. Костова, лідера СДС, була зовнішня політика. Країна значно наблизилася до вступу у НАТО.

Після втрати довіри правими силами, до влади у країні приходив уряд на чолі з харизматичним для Болгарії колишнім монархом Симеоном Сакскобурготські (Симеон Другий). Передвиборча програма, яка дозволила перемогти на виборах НРСД в 2001 р., включала в себе членство Болгарії в НАТО і ЄС, а також забезпечення великих економічних свобод, а отже і благополуччя болгарських громадян⁸.

У 39-тих Народних зборах (НЗ) сформувалася більшість довкола партії Симеона Другого Народний рух Симеон Другий, яка продовжила рух країни до європейських та євроатлантичних структур. Саме даному прем'єру вдалося закінчити процес вступу країни до НАТО. За 4 роки діяльності парламентом даного скликання було зроблено вирішальні кроки на шляху реалізації основних зовнішньополітичних пріоритетів країни – інтеграція в європейські та євроатлантичні структури. Болгарія за цей період стала членом НАТО і ратифікувала Договір про приєднання до ЄС. Серед ратифікованих законів величезного значення мали Закони про ратифікацію Північно-Атлантичного договору і Договору про приєднання Болгарії до ЄС.

Більшість постсоціалістичних країн, зокрема і Україну, інвестори та туристи на Заході розглядають як «посткомуністичні», нестабільні. Окремі країни, зокрема Болгарію, вони асоціювали насамперед з регіоном Балкан, що у свою чергу десятиліттями асоціювався з міжетнічними війнами, міждержавною напруженістю, тероризмом, криміналом, корупцією тощо. Приєднання до НАТО істотно змінило такий імідж, внаслідок визначеності з

цивілізаційною належністю країни, наданим НАТО рівнем безпеки та вимогами НАТО до внутрішньої політики нових країн-членів⁹.

Цілеспрямована зовнішньополітична діяльність Болгарії показала, що і одна невелика за розмірами країна має свій особливий внесок в вирішення конфліктів і створення умов економічного росту та демократичного розвитку.

Ось як оцінили вступ країни в НАТО найвищі посадовці Болгарії. «Республіка Болгарія, разом з іншими країнами-членами Південно-Східної Європи, приєдналася до НАТО та завершила переговори з ЄС щодо вступу. Хочу запевнити Вас, що моя країна продовжить роботу на недопущення появи лінії, яка б розділяла регіон Південно-Східної Європи. Між країнами цього регіону існує спільна система безпеки, яка опирається на нові горизонти трансформації НАТО, окреслені рішенням Зустрічі у верхах в Стамбулі». Так висловився президент країни Г. Парванов¹⁰.

Приєднання нових членів, і, зокрема, Болгарії до НАТО виявилось досить дешевим, оскільки відбувалося без значної передислокації військ, і було чисто «паперовим». Негативний вплив розширення НАТО на економіку держав-претендентів на членство обмежувався виключно певним тимчасовим зростанням їх оборонних бюджетів. Однак, розширення НАТО відбулося без видимої шкоди для економік держав-членів. Суто економічні вигоди від розширення НАТО, представлені насамперед у формі зростання фінансової стабільності та збільшенні прямих іноземних інвестицій, інші супутні економічні переваги перевищили економічні витрати, пов'язані із розширенням НАТО¹¹.

Економічна співпраця держав чітко зазначена в Вашингтонському Договорі. Адже питання євроатлантичної інтеграції має більше вимірів, ніж суто військові чи політичні питання, про що свідчать назви комітетів, робочих груп та установ НАТО: Економічний Комітет, Комітет координації європейського повітряного простору, Науковий Комітет, Комітет викликів сучасного суспільства, Комітет інформації та культурних відносин. Програма НАТО щодо безпекових інвестицій спрямована на підтримку менш розвинутих країн у їх досягненнях щодо рівня відповідності критеріям НАТО.

Найбільш переконливим аргументом для громадян України є відповідний досвід країн-сусідів, які вже є членами ЄС та НАТО, особливо країн, цивілізаційно та культурно близьких до України. В даному аспекті досвід Болгарії важко переоцінити, оскільки Болгарія є слов'янською та православною країною, і на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції вирішувала схожі проблеми, що існують наразі в Україні.

До вступу Болгарії в НАТО та ЄС Президент країни Георгі Парванов чітко заявляв, що для Болгарії запрошення приєднатись до НАТО є надзвичайно важливим, як і для самого Альянсу, оскільки це стане успішним інвестуванням у Південно-Східну Європу. Президент Болгарії також підкрес-

лював власну віру в те, що НАТО та інші іноземні партнери усвідомлюють, що більш доцільними є інвестиції в мир, ніж майбутнє гасіння пожеж. Отже, потрібно усвідомити найбільш важливий аспект приєднання до НАТО – і процес приєднання, і сам факт вступу до даної організації приносить користь економіці країни-кандидата, а більш розвинута економіка країн регіону сприятиме покращенню та надійності глобальної безпеки. З початку переговорів із НАТО в Болгарії аналізували економічні вигоди та показники можливого членства, включно із очевидними короткостроковими результатами (збільшення іноземних інвестицій) та довгостроковими показниками, що стосуються покращення інвестиційного клімату та державного управління. Прямі результати членства в НАТО включають зміни оборонного бюджету та його складу¹².

Отже, можна констатувати, що економічні зміни як наслідок розширення НАТО стосуються зміни внутрішніх, регіональних, а також глобальних ринків нових членів НАТО.

Серед противників вступу Болгарії в НАТО переважали аргументи, які зводилися до двох тез, а саме: ««В чому полягають переваги для безпеки Болгарії та державний інтерес країни, зумовлені нашим членством у НАТО?», «Членство в НАТО нічого не дало нашій країні. Нас змусили витратити гроші та ризикувати життям солдатів за сотні кілометрів від болгарської землі заради політики втручання США». Таке сприйняття нівелюється після детальної оцінки переваг членства в НАТО Республіки Болгарія. Таких переваг, за оцінками експертів досить багато, але ми спробуємо сконцентрувати увагу на основних. Так, на думку директора болгарського Інституту регіональних та міжнародних досліджень О. Мінчева існують три особливі рівні оцінки впливу членства в НАТО на таку колишню комуністичну країну, як Болгарія¹³.

На першому рівні ми спостерігаємо зміни національної армії та військової інфраструктури держави. Болгарія ввійшла в еру посткомуністичного переходу з призовною армією чисельністю 130 000 осіб, сформованою на основі радянської військової системи. Така армія була зростаючим тягарем для суспільства чисельністю 8 мільйонів у період складного та бурхливого переходу. В середині 1990-х років вже було неможливо говорити про збереження рівня технічної системи та системи озброєння на стандартному міжнародному рівні, оскільки армія не отримувала достатніх коштів. Навіть 2-2,5% національного бюджету – цифра, що вдвічі перевищує середні оборонні витрати в Європі - не були достатніми для підтримки такої великої армії у відповідності до мінімальних стандартів військової модернізації. Підтримка такої великої армії стала зростаючим тягарем утримання хоча б стандартів заробітної плати (офіцерів та сержантів) протягом минулих десятиліть, якості харчування, навчання, логістики та господарювання. Декілька місій західних спостерігачів у 1990-і роки порекомендували значне скорочення службового персоналу та посту-

повий перехід до армії професіоналів. Такі рекомендації вважались провокацією серед вищого старомодного керівництва та сприймалися як запрошення до зради державних інтересів.

Болгарії було потрібно приблизно десять років для того, щоб такі пріоритети, як скорочення солдатів на службі, розподіл коштів для військового зростання, прийняття міжнародних стандартів НАТО щодо планування безпеки, замінили інертність, успадковану радянським минулим. Пристосування до стандартів сучасного розвитку армії дозволили уряду Болгарії подати заявку на членство в НАТО у лютому 1997 року, і ще п'ять років пройшло, поки болгари отримали офіційне запрошення на вступ у листопаді 2002 року. Сучасне обладнання болгарської армії для реагування на безпекові виклики все ще піддається серйозній критиці та потребує планування значних реформ. Тим не менше, сьогодні в країні приблизно 42 000 озброєних солдатів у армії, кожен з яких є професіоналом (останній проект закону, розроблений у 2006 році, визначав службу строком тільки на 6 місяців). Все більше число таких осіб отримали професійне тренування та досвід участі в міжнародних операціях НАТО, що є основним зобов'язанням держави члена НАТО. Все ще існує ряд невирішених проблем, що знижує спроможність Болгарії повністю використати статус члена – відносно низький рівень модернізації операційних систем, несприятлива пропорція старших офіцерів порівняно із молодшим штабом, незавершений процес перепідготовки, тощо. Тим не менше, членство в НАТО, як мета та факт життя, склало левову частку стимулів для трансформації болгарської армії до стандартів сучасного військового розвитку.

Другий рівень переваг членства в НАТО відображає перетворення всієї системи безпеки країни. Після розпаду комуністичної системи більшість центральноєвропейських країн зіштовхнулись із зростаючою безпековою дилемою, загалом через виклики, що виникли внаслідок нових подій в Європі та в світі. Поширення міжнародної організованої злочинності, розповсюдження зброї масового ураження, розпад інституційних основ безпеки – системи поліції, розвідки, судової системи – в складних умовах посткомуністичного переходу, були тільки частиною нової безпекової дилеми для центральноєвропейських посткомуністичних країн. НАТО не могло повністю вирішити всі складні питання розвитку демократичної системи, проте НАТО надавало важливу підтримку кандидатам та новим членам Альянсу, а саме безпекові стандарти для адміністративних та політичних діячів, які займали важливі позиції у інституціях національної безпеки. Для представників старих комуністичних режимів та членів сучасного кримінального середовища стало набагато складніше ввійти в інституційну ієрархію національної системи безпеки під наглядом НАТО. Цей процес є досить складним та суперечливим, проте вже сьогодні ми можемо ба-

чити різницю при порівняння сучасного статус-кво та, наприклад, середини 1990-х років.

Третій рівень переваг членства в НАТО прямо пов'язаний із добробутом та підвищенням достатку всього суспільства, і тому він є чітким та відчутним для всіх, навіть для критиків Альянсу. Ці переваги походять від зниження політичного ризику, зумовленого членством в НАТО, а це надає найбільш потужний гарантійний пакет для всіх економічних, інституційних та громадських організацій та агентів, які діють чи прагнуть діяти в країні, новому члену НАТО. У світі існує багато цікавих та прекрасних місць, де ви б хотіли започаткувати справу, купити будинок чи розпочати нове життя – самотійно чи з сім'єю. Проте багато з цих місць становлять справжню загрозу соціальних негараздів, політичної нестабільності, неефективності уряду, тощо.

Членство в НАТО є своєрідним сертифікатом, що такі речі не трапляються у вашій країні, або, якщо вони трапляються, зокрема в певних місцях посткомуністичного світу, існує вища влада, спільнота націй, яка спроможна змінити негативні події за допомогою ефективних інституційних інструментів, інструментів Атлантичної спільноти. Так виробляється довіра до країни-союзника – територія нового члена НАТО стає частиною більшого спільного простору безпеки для всіх – для громадян, для спільнот, для ринків.

Протягом останніх років прямі іноземні інвестиції зросли у 5-7 разів, без видимих зусиль активного реформування та розширення ефективності урядових послуг ринкових інституцій Болгарії. Це відбулось внаслідок простого інтересу до країни, який мотивував всі ті ділові спільноти спробувати розпочати діяльність у Болгарії за підтримки віртуальної, протидієвої реальності під назвою «гарантія політичного ризику НАТО».

Потоки прямих іноземних інвестицій (ПІ) є досить показовими щодо віри іноземних компаній та фінансових ринків у стабільність країни. За даними Болгарського національного банку, ПІ у Болгарії після 1997 року, коли Болгарія вирішила приєднатись до НАТО демонструє зростання показників. Того року прямі іноземні інвестиції становили 570 мільярдів євро. У 2002 році Болгарія отримала запрошення приєднатись до НАТО, а прямі іноземні інвестиції вже були вдвічі більшими, ніж у 1997 році. Тільки через 2 роки, у 2004, у році приєднання до НАТО, потік прямих іноземних інвестицій досяг 2735.9 мільярдів євро, а наступного року інвестиції налічували вже 3152.1 мільярдів євро, що свідчить про зростання у 5 разів. У 2007 році, коли до впливу членства в НАТО додалися переваги членства в ЄС, обсяг прямих іноземних інвестицій був в 11 разів більшим, ніж у 1997 році. Ріст ВВП Болгарії (дані Євростату) також постійно збільшувався паралельно із процесом вступу до НАТО та ЄС.

НАТО часто критикують за розширення на Схід за допомогою закликів «припиніть дратувати Росію». Сьогодні ми бачимо нові агресії Росії проти безпорадних сусідів, зумовлені геополітичним роз-

рахунком імперських амбіцій. Така агресія могла не відбутись, наприклад якщо б Кремль не отримав заохочення у вигляді відмови Німеччини та Франції надати ПДЧ Грузії у Бухаресті на початку 2008 р. Москва діяла із чітким наміром перешкодити інтеграції Грузії до НАТО, що є доказом важливості членства. Деякі критики розширення НАТО на Схід надають докази недостатньої ефективності Альянсу у країнах – нових членах. Серпнева російсько-грузинська війна 2008 р., анексія Криму 2014 р. та сьогоднішня війна на Донбасі спровокували важливі дискусії на політичному та технологічному рівні щодо ефективності функціонування НАТО у швидкозмінному світі та перспективи подальшого розширення на Схід.

Після приєднання Болгарії до НАТО перед країною постали нові реалії як щодо внутрішньої політики країни, так і щодо зовнішньої. Членство в НАТО стимулює до ведення чіткої лінії політиками країни незалежно від належності до тієї чи іншої політичної сили. З огляду на це, в Болгарії повинні зникнути будь-які побоювання, пов'язані з етнічними проблемами. Згадаємо приклади інших країн-членів НАТО, зокрема Греції та Туреччини. Поки Болгарія є членом НАТО і якщо не станеться якоїсь колізії, не повинно виникнути ніяких етнічних проблем всередині країни¹⁴. Аналогічно, немає виникати якихось інших питань, котрі могли б суперечити критеріям членства Болгарії в НАТО.

Ще однією з можливих проблем для Болгарії після вступу в НАТО могло б стати питання розміщення військових баз Альянсу на території країни, якому опиралася частина болгарського суспільства підігріта політиками деяких партій націоналістичного спрямування. Щоправда більшість болгарських політиків чітко усвідомлювало, що натовські військові бази на території Болгарії це певна плата за лояльність до країни на шляху вступу в Альянс.

Також досить проблемним виглядало питання перебування болгарського контингенту в різних країнах, зокрема Іраку. Щоправда чітка позиція тодішнього президента, який заявив про необхідність не тільки залишення болгарського контингенту, але і про його збільшення, не дала підстав сумніватися в доцільності даного рішення. Він пояснював свою позицію певними зобов'язаннями перед болгарськими партнерами, зокрема США¹⁵.

Висновки. Отже, оборонна стратегія Болгарії останніх років базується на принципах НАТО, які допомагають країні ставати на нові рейки політичного лідерства у регіоні, модернізації військової галузі, економічного та політичного росту країни. НАТО безумовно виходить за стандартні сфери діяльності для того, щоб відповідати глобальним викликам сучасного світу. Для Альянсу навіть більш важливо надати всім сусіднім країнам можливість приєднання, для того, щоб зробити простір біля наших домівок безпечним перед тим як починати вирішення військових та політичних викликів далеко від дому.

¹ Бурдяк В. Моделі посткомуністичної політики в країнах Центрально-Східної Європи // Галичина 5-6'2001. Науковий і культурно-просвітний часопис. – Львів, 2001. – С. 387.

² Карасимеонов Г. Новата партійна система в Болгарія. – Софія: ГорексПрес, 2003. – С. 87.

³ Бурдяк В. Моделі посткомуністичної політики в країнах Центрально-Східної Європи // Галичина 5-6'2001. Науковий і культурно-просвітний часопис. – Львів, 2001. – С. 390.

⁴ Ушев Д. Болгарія на пути к Европейскому Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bnr.bg/RadioBulgaria/Emission_Russian/Theme_Monitor/Material/1204_BG_road_to_EU.htm.

⁵ Осадца І. Оборонна стратегія Болгарії у контексті її членства в НАТО // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. VI. – Чернівці: Видавничий дім Букрек, 2008. – С. 157.

⁶ Цветкова Р., Мартинов К. Чего ожидать Болгарии от членства в Европейском союзе? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bnr.bg/RadioBulgaria/Emission_Russian/Theme_BulgariaES/Material/1605_bg_eu.htm.

⁷ Желев Ж. Интеллигенция и политика: Статьи, есета, речи, интервью. – Софія: Лит. форум, 1995. – С. 94.

⁸ Обретенова Т. Политические оценки изменений в составе правительства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bnr.bg/RadioBulgaria/Emission_Russian/Theme_Monitor/Material/2402-1.htm.

⁹ Палій О. Вступ в НАТО: стратегія для України і Європи. – С. 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gurt.org.ua/uploads/news/2009/02/04/book_ukr.pdf

¹⁰ Слово на президента Георги Първанов при откриването на XII среща на Съвета на министрите на ОССЕ 06-12-2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.bg/news.php?id=1754&st=0>.

¹¹ Палій О. Навіщо Україні НАТО? – К.: Дніпро, 2006. – С. 40.

¹² Левандовська Л. Економічні переваги членства в організації Північно-Атлантичного договору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gurt.org.ua/uploads/news/2009/02/04/book_ukr.pdf

¹³ Мінчев О. Переваги членства в НАТО для посткомуністичної країни. Приклад Болгарії. – С. 34-36 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gurt.org.ua/uploads/news/2009/02/04/book_ukr.pdf

¹⁴ Божилов Д. Ахмед Доган може да оглави умерено десните [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.komentari.com/web/modules.php?name=News&file=article&sid=320>.

¹⁵ Обретенова Т. Президент Болгарии призвал депутатов Народного Собрания принять решение о будущем болгарского контингента в Ираке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bnr.bg/RadioBulgaria/Emission_Russian/Theme_Monitor/Material/1603_parvanov_Iraq.htm